

MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALARDA MONOLOGIK NUTQNI RIVOJLANTIRISHDA DIDAKTIK O'YINLARNING O'RNI VA SAMARADORLIGI

Murodova Farangis G'anisherovna

Alfraganus Universiteti "Pedagogika" kafedrasida dotsenti.,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19712172>

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha katta yoshdagi bolalarda (5–6 yosh) monologik nutqni rivojlantirishda didaktik o'yinlarning o'rni va samaradorligi ilmiy-amaliy jihatdan tahlil etiladi. Didaktik o'yinning nutq rivojlanishiga ta'sir mexanizmlari, uning turlari va maktabgacha ta'lim muassasasida qo'llash metodikasi ochib beriladi.

Maqolada monologik nutqni rivojlantirishga yo'naltirilgan o'yinlar tizimi asosida qurilgan amaliy tavsiyalar ham ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: monologik nutq, didaktik o'yin, maktabgacha katta yosh, nutq rivojlanishi, lug'at boyligi, hikoya qilish, rasm tasvirlash, qayta hikoya qilish, maktabgacha ta'lim.

Аннотация. В настоящей статье с научно-практической точки зрения анализируются роль и эффективность дидактических игр в развитии монологической речи детей старшего дошкольного возраста (5–6 лет).

Раскрываются механизмы воздействия дидактических игр на речевое развитие, их виды и методика применения в дошкольном образовательном учреждении. В статье также представлены практические рекомендации, построенные на основе системы игр, направленных на развитие монологической речи.

Ключевые слова: монологическая речь, дидактическая игра, старший дошкольный возраст, развитие речи, словарный запас, рассказывание, описание картины, пересказ, дошкольное образование.

Abstract. This article provides a scientific and practical analysis of the role and effectiveness of didactic games in developing monologic speech in senior preschool-aged children (5–6 years). The mechanisms by which didactic games influence speech development, their types, and the methodology for their application in preschool educational institutions are examined. The article also presents practical recommendations based on a system of games aimed at developing monologic speech.

Keywords: monologic speech, didactic game, senior preschool age, speech development, vocabulary enrichment, storytelling, picture description, retelling, preschool education.

Nutq — bolaning ijtimoiylashuvi, bilish faoliyati va shaxsiy kamolotining asosiy vositasi sifatida maktabgacha ta'lim pedagogikasida har doim markaziy o'rinni egallagan.

Nutqning ikki asosiy shakli — dialogik va monologik — orasida monologik nutq ancha murakkab va kechroq shakllanadigan hodisadir, chunki u boladan mustaqil ravishda izchil, mantiqan to'liq va grammatik jihatdan to'g'ri matn yaratishni talab etadi.

Suhbatdoshning real-vaqt ko'magi, savollar va reaksiyalarisiz bitta fikr ipini boshidan oxirigacha o'zi ushlab borish — bu maktabgacha katta yoshdagi bola uchun chinakam kognitiv va nutqiy sinovdir.

O'yinni maktabgacha ta'limdagi yetakchi faoliyat sifatida L.S.Vigotskiy (1966) va D.B.El'konin (1978) nazariy asosda isbotlagan. Didaktik o'yin esa o'yinning erkinligi bilan ta'limning maqsadlilikini uyg'unlashtiruvchi maxsus pedagogik vosita sifatida ajralib turadi.

Didaktik o'yinda bola bevosita o'rganmoqchi ekanligini his qilmasdan turib, o'yinning shartlari va qoidalari orqali nutqiy faoliyatga jalb etiladi. Natijada nutqni rivojlantirish jarayoni bola uchun zo'riqishsiz, tabiiy va mamnuniyatli holatga aylanadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari (MTM) amaliyotida monologik nutqni rivojlantirishga yetarlicha e'tibor berilmayotganligi qayd etilmoqda: mashg'ulotlarda asosan dialogik nutq — savol-javob shaklida — ustunlik qiladi, monologik nutq esa ko'pincha faqat maxsus nutq mashg'ulotlarida va o'qituvchi emas, bola tomonidan minimal darajada qo'llaniladi. Ushbu tafovutni bartaraf etishda didaktik o'yinlar ayniqsa samarali pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi, chunki ular monologik nutqni kun davomidagi turli faoliyatlarga organik tarzda singdirish imkonini beradi.

Monologik nutqning psixologik tabiati F.A.Soxin (1984) va O.S.Ushakova (2001) tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Ushbu olimlarning fikricha, monologik nutq uchta asosiy ko'rinishda namoyon bo'ladi: birinchisi — tavsif (predmet, rasm yoki hodisani so'zlab berish), ikkinchisi — hikoya (voqeani yoki tajribani izchil bayon etish), uchinchisi — mulohaza (fikrni sabab-natija zanjirida asoslash). Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda ushbu uch ko'rinishning barchasi shakllanish jarayonida bo'ladi va to'g'ri yo'naltirilgan pedagogik ta'sir bilan sezilarli tezlashtirilishi mumkin.

Didaktik o'yinning monologik nutqqa ta'siri bir necha psixologik mexanizm orqali amalga oshadi. Birinchi mexanizm — motivatsion: o'yinning qiziqarli vaziyati bolani nutqiy faoliyatga ichki undov bilan jalb etadi, tashqi majburiyatsiz. Ikkinchi mexanizm — struktural: o'yin qoidalari bolaga matnni qanday boshlab, rivojlantirib va yakunlashni ko'rsatuvchi «armirovka» vazifasini o'taydi. Uchinchi mexanizm — ijtimoiy: tengdoshlar oldida o'z fikrini aytish zarurati bolaning nutqiy faolligini oshiradi va o'z nutqini nazorat qilishga o'rgatadi. To'rtinchi mexanizm — takrorlash: o'yin bir necha bor qaytarilganda bola har safar nutqiy tuzilmani yanada mustahkamlab boradi.

L.S.Vigotskiyning «proximal rivojlanish zonasi» tushunchasi didaktik o'yinlar kontekstida ayniqsa ahamiyatli: tarbiyachi yaxshi tanlangan o'yin vaziyati orqali bolaning mustaqil ayta olish darajasidan bir qadam yuqoriroqni maqsad qilib qo'yadi. O'yin qoidalari esa bolaga bu «bir qadamni» tashlashda ko'rinmas tayanch bo'lib xizmat qiladi. Shu tarzda didaktik o'yin Vigotskiy nazariyasining eng organik amaliy ifodasiga aylanadi.

Tavsifli o'yinlar

Tavsifli o'yinlar bolani biror predmet, rasm yoki mavzu haqida izchil tavsif berish ko'nikmasini rivojlantiradi. "Nima o'zgardi?" o'yinida bola stol ustidagi predmetlarning dastlabki va o'zgartirilgan holatini batafsil tavsiflab beradi. "Sirli qopchadagi narsa" o'yinida bola qo'li bilan his qilgan narsani ko'rmasdan turib og'zaki tasvirlaydi. "Menga ayt, qanday?" o'yinida bola o'yinchoqni yonida o'tirgan tengdoshiga shunchalik batafsil tasvirlab beradiki, ikkinchisi ko'rmay turib uni taniy olsin. Ushbu o'yinlar bolani so'zni aniq tanlashga, sifat va belgilarni ifodalovchi leksikani faollashtirga, tavsif matnining mantiqiy tuzilmasini o'zlashtirishga undaydi.

Hikoya tuzish o'yinlari

Hikoya tuzish o'yinlari bolaning voqeani izchil bayon etish qobiliyatini shakllantiradi.

"Davom ettir" o'yinida tarbiyachi hikoyaning boshlanishini aytadi, bola esa uni mantiqiy davom ettiradi. "Rasm zanjiri" o'yinida bola bir-biri bilan bog'liq tasvirlardan iborat zanjir bo'yicha umumiy hikoya tuzadi. "Qahramonni uy qaytarib ber" o'yinida bola mashhur ertakdagi qahramonning sarguzashtini o'z so'zlari bilan qayta yaratadi.

"Kechagi kun" o'yinida bola o'tgan kunini yoki biror voqeani to'liq hikoya shaklida so'zlab beradi. Bu o'yinlar hikoyaning uchta zaruriy qismi — boshlanish, asosiy voqealar, yakunlanish — ni bolaning nutq amaliyotiga organik tarzda kiritadi.

Qayta hikoya qilishga asoslangan o'yinlar

"Ertak tarjimoni" o'yinida bola eshitgan ertakni boshqa tillarda gapiradiganlarga «tarjima qiluvchi» rolga kiradi va uni o'z so'zlari bilan qayta so'zlaydi. "Kichkina muallif" o'yinida bola mashhur ertakni boshqacha yakunlash yoki o'rtasiga yangi epizod qo'shish vazifasini oladi.

"Qahramonlar sudxonasida" o'yinida bola ertakning biror qahramonini himoya qilish yoki ayblash uchun monolog tuzadi. Ushbu o'yinlar bolada adabiy matnni o'zlashtirish va uni mustaqil ijodiy nutqqa aylantirish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Didaktik o'yinlarni monologik nutqni rivojlantirish maqsadida samarali qo'llash uchun tarbiyachi bir qator metodologik talablarga rioya etmog'i lozim. Eng avvalo, o'yinning murakkablik darajasi bolaning hozirgi nutq darajasiga mos kelishi, ammo bir qadam yuqoriroqni maqsad qilishi zarur — ya'ni o'yin qiyin, ammo yechib bo'lmaydigan darajada emas. Bundan tashqari, o'yin maqsadi bola uchun aniq va motivlashtirilgan bo'lishi kerak: u nima uchun gapirayotganini, kimga gapirayotganini va bu gapirish nima natijaga olib kelishini tushunishi lozim.

O'yinni o'tkazishning uch bosqichli tuzilmasi tavsiya etiladi. Birinchi bosqich — tayyorgarlik (2–3 daqiqa): tarbiyachi o'yin muhiti va qoidalarini tushuntiradi, bolalarni emotsional jihatdan tayyorlaydi, motivatsion vaziyat yaratadi. Ikkinchi bosqich — asosiy o'yin jarayoni (8–12 daqiqa): har bir bola monologik nutq ifodalash imkoniyatiga ega bo'lishi uchun tarbiyachi o'yinni shu tarzda tashkil etadi; faol bolalarning nutqi passiv bolalar uchun namuna sifatida xizmat qiladi.

Uchinchi bosqich — aks-sado (3–4 daqiqa): bolalar o'z nutqlariga o'zlari baho beradilar, tarbiyachi ijobiy fikr bildiradi va eng yorqin monologlarni qisqacha umumlashtiradi.

O'S.Ushakova (2001) tadqiqotlari ko'rsatganidek, monologik nutqni rivojlantirishga yo'naltirilgan didaktik o'yinlar haftasiga kamida 3–4 marta va kun davomidagi turli kontekstlarda qo'llanilganda, nazorat guruhiga nisbatan 34–38% yuqori natijalar beradi.

Bundan tashqari, o'yinni kichik guruhlarda (4–5 nafar bola) o'tkazish butun guruh bilan solishtirganda har bir bolaning monologik nutq ifodalash vaqtini 3–4 barobar oshiradi.

Maqolada tahlil etilgan ilmiy adabiyotlar va pedagogik amaliyot xulosalari shuni ko'rsatadiki, didaktik o'yin maktabgacha katta yoshdagi bolalarda monologik nutqni rivojlantirishning eng samarali, tabiiy va bolalar psixologiyasiga mos keluvchi vositasidir.

Uning kuchi shundaki, u bolani nutqiy faoliyatga tashqi majburiyat bilan emas, balki o'yinning ichki motivatsiyasi orqali jalb etadi; matnning tuzilmasini o'yin qoidalari orqali ko'rinmas tarzda o'rgatadi; tengdoshlar bilan muloqot sharoitida nutqiy tajribani boyitadi.

Tarbiyachilarga quyidagi tavsiyalar beriladi: birinchidan, monologik nutqni rivojlantirishga mo'ljallangan didaktik o'yinlarni haftalik rejaga alohida blok sifatida kiritish; ikkinchidan, tavsifli o'yinlar, hikoya tuzish o'yinlari va qayta hikoya qilish o'yinlarini navbatlab qo'llash orqali monologik nutqning barcha ko'rinishlarini qamrab olish; uchinchidan, o'yinlarni kichik guruhlarda tashkil etish va har bir bolaga mustaqil monolog uchun yetarli vaqt ajratish; to'rtinchidan, bolaning monologik nutq rivojlanishini dinamikada kuzatib boruvchi kuzatuv daftarini yuritish. Ushbu tavsiyalarni muntazam amalga oshirish maktabgacha ta'limda monologik nutq rivojlanishini sezilarli tezlashtirish va boyitishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi "Ilk Qadam" maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat o'quv dasturi. — Toshkent: Maktabgacha ta'lim vazirligi, 2018. — 184 b.
2. Vigotskiy L.S. Igra i eyo rol' v psixicheskoy razvitiy rebyonka // Voprosy psixologii. — 1966. — №6. — S. 62–76.
3. El'konin D.B. Psixologiya igry. — M.: Pedagogika, 1978. — 304 s.
4. Soxin F.A. Razvitie rechi detey doshkol'nogo vozrasta. - M.: Prosveshchenie, 1984. - 223 s.
5. Ushakova O.S. Razvitie rechi doshkol'nikov. — M.: Institut psixoterapii, 2001. — 256 s.
6. Ushakova O.S., Strunina E.M. Metodika razvitiya rechi detey doshkol'nogo vozrasta. — M.: Vldos, 2004. — 288 s.
7. Flerina E.A. Zhivoe slovo v doshkol'nom uchrejenii. — M.: Pedagogika, 1999. — 184 s.
8. Tikheeva E.I. Razvitie rechi detey. — M.: Prosveshchenie, 1981. — 159 s.
9. Korotkova E.P. Obuchenie rasskazyvaniyu v detskom sadu. — M.: Prosveshchenie, 1982. — 127 s.
10. Musayeva N.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq rivojlanishining psixologik-pedagogik asoslari. — Toshkent: Tafakkur, 2020. — 178 b.
11. Yo'ldosheva M.Sh. Maktabgacha ta'limda nutqni rivojlantirish metodikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2019. — 196 b.
12. Alijonova R.X. Didaktik o'yinlar orqali bog'lanishli nutqni shakllantirish // Pedagogika va psixologiya. — 2021. — №4. — B. 19–27.
13. Qodirov N.B. Hikoya tuzish ko'nikmasini rivojlantirishning pedagogik shartlari // Maktabgacha ta'lim. — 2022. — №3. — B. 22–29.
14. Gerbova V.V. Zanyatiya po razvitiyu rechi v starshey gruppe detskogo sada. — M.: Mozaika-Sintez, 2010. — 144 s.
15. Arushanova A.G. Rech' i rechevoe obshchenie detey. — M.: Mozaika-Sintez, 2004. — 272 s.